

راهکارها و راهبردهای ارتقای معنویت و اخلاق در تحقق نظام پیشرفته اسلامی

زینب شاهمردیان

تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۱۰/۰۸ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۹/۱۲/۰۶

چکیده

آنچه در این نوشتار دنبال می‌شود بیان راهکارهای ارتقای معنویت و اخلاق در تحقق نظام پیشرفته اسلامی است. انتظام و حیات جوامع بشری در گرو وجود حکومت و حاکمیت مجموعه قوانینی است که دران اجتماع وجود داشته و پذیرفته شده است. حتی انسان‌های اولیه نیز از نوعی برپایی مقررات و حکومت ابتدایی برخوردار بودند. پیامبران الهی در تحقق اهداف رسالت خود در پی تشکیل حکومت برآمدند تا اساسی‌ترین برنامه " یگانه‌پرستی و اجرای عدالت " را در میان مردمان داشته باشند، "اخلاق و معنویت" را در میان جوامع بشری رشد داده و موجبات دستیابی به کمالات و سعادت‌مندی را فراهم آورند. نویسنده بر آن است برای تحقق اخلاق و تقویت معنویت در حکومت اسلامی در جوامع مسلمان راهکارهای فراوانی وجود دارد که در این فرصت پیش‌آمده به مواردی چند در این باره پرداخته می‌شود. و در این راستا از مصحف شریف و نهج‌البلاغه و کتبی از بزرگان بهره گرفته شده است. قرآن کریم در آیات متفاوتی مردم را به رعایت عدالت و آراسته شدن به اخلاق نیکو دعوت نموده است و این خود می‌تواند الگوی مناسبی برای زمامداران در نظام اسلامی باشد و بتوانند جامعه اسلامی را رشد و تعالی بخشند. از طرف دیگر پیشوایان دینی اسلام به‌عنوان تبیین‌کننده واقعی آیات حق نیز توصیه‌های زیادی در این باره دارند که نویسنده به آن‌ها می‌پردازد.

کلمات کلیدی

جامعه انسانی - حکومت اسلامی - ارتقای معنویت و اخلاق

مقدمه

امروزه نقش حکومت‌ها در حفظ حیات جوامع بشری و پیشرفت آن‌ها برکسی پوشیده نیست. در میان موجودات عالم هستی، تنها انسان‌ها هستند که از زندگی اجتماعی برخوردارند. زنبوران عسل و درختان یک باغ گرچه در کنار هم قرار داشته و باهم به سر می‌برند، اما به زندگی آن‌ها اجتماع اطلاق نمی‌شود. ماهیت زندگی انسان اجتماعی می‌باشد و از طرف دیگر نیازمندی‌های موجود در میان آدمیان، روابط ایشان به همدیگر را بیشتر ضروری می‌کند. مسئولیت‌پذیری انسان بر اساس آگاهی و اراده وی، همگی دلالت بر ماهیت اجتماعی زندگی آدمیان دارد.

مهم‌ترین بخش زندگی اجتماعی در جوامع انسانی، حکومت و اداره جامعه و تنظیم روابط سیاسی اجتماعی و اقتصادی و... است. برای حفظ نظم اجتماعی جامعه، تشکیل حکومت یکی از امور ضروری محسوب می‌شود. انسان‌ها دارای غرایز و تمایلات مختلفی هستند و احتمال به وجود آمدن تزاخم و تصادم با منافع آنان با یکدیگر امری طبیعی می‌باشد. الزاماً برای اینکه حقوق جامعه مورد تزاخم و... قرار نگیرد به قوانین و مقررات و قدرتی نیازمند است که اعضای جامعه در چارچوب آن قوانین و مقررات کنترل گردند و از ضایع شدن حقوق جمعی جلوگیری شود و چنین قدرت و نیروی متمرکز همان حکومت است. برای کلمه حکومت در فرهنگ‌های لغات معانی بسیاری آمده است. در فرهنگ لغت عمید حکومت، این‌طور معنا شده است: "حکومت حکم دادن فرمان‌داری کردن بر یک شهر یا کشور و اداره کردن شئون اجتماعی و سیاسی مردم است". (۱)

بنابراین حکومت، همان مدیریت، رهبری و ولایت داشتن بر جامعه است و رهبران و زمامداران که در صدر امور قرار دارند نسبت به سلامتی فکری اجتماعی و... مردمان مسئولیت داشته و باید پاسخگوی نیازمندی‌ها باشند، موجبات رشد و تعالی جامعه را فراهم کنند؛ بنابراین لازم و ضروری است خود به آداب و اصول اخلاقی آراسته باشند. اهل تفکر و خردمندی بوده از ظلم و ستم بپرهیزند، تکبر و غرور نداشته، مردمی باشند، از تحجر فکری و جهالت دور باشند، به مال‌اندوزی روی نیاورده، خود را خدمتگزار مردم دانسته، عادل بوده و به هزاران اصول اخلاقی، عقلانی و آداب اجتماعی دیگر مزین باشند. بدین ترتیب دوام آن حکومت و حیات آن جامعه می‌تواند تضمین شود.

وجود اخلاق و معنویت در جامعه انسانی آن‌چنان اهمیت دارد که پیامبر گرامی اسلام هدف از مبعوث شدن خود را آن بیان می‌کند. "انی بعثت لاتمم مکارم الاخلاق من مبعوث شدم که اخلاق حسنه را به تمام برسانم". (۲) در این نوشتار تلاش می‌شود با بیان ضرورت وجود حکومت در جامعه اسلامی برای

راهکارها و راهبردهای ارتقای معنویت و اخلاق در تحقق نظام پیشرفته اسلامی/شاهمیرادیان

ارتقای معنویت و اخلاق در نظام اسلامی، برخی اصول که از نظر نویسندگان مهم بوده بیان گردد که شایسته است مدیران حکومتی به آن‌ها آراسته باشند. اصولی مانند عدالت، نظم اخلاق و توجه به امر به معروف و نهی از منکر و... از جمله اموری است که در این نوشتار به آن اشاره رفته است. سزاوار است از اساتید و بزرگوارانی که این فرصت را فراهم آوردند تشکر کنیم، امید مسئولین و زمامداران در جامعه اسلامی خود مزین به اصول اخلاقی و معنوی باشند و با عنایت خداوند معنویت و اخلاق در نظام اسلامی و جامعه اسلامی ارتقا یابد.

ضرورت وجود حکومت اسلامی در جامعه

در پاسخ به این سؤال که چرا جامعه اسلامی نیازمند ولایت و حکومت است؟ می‌توان به برخی موارد زیر اشاره کرد:

الف- جامعیت دین اسلام - هم چنان که می‌دانیم اسلام یک دین کامل است. قرآن کریم خودش را "تبیان کل شی" می‌داند که دربردارنده هدایت انسان در همه ابعاد فردی و اجتماعی آن است. حیات فردی و اجتماعی انسان امری به هم پیوسته و کاملاً مرتبط با یکدیگر است بنابراین برنامه هدایت وی باید جامع و دربرگیرنده هر دو جنبه حیات انسان باشد و همه بخش‌های زندگی وی را پوشش دهد. مهم‌ترین بخش زندگی اجتماعی در جوامع انسانی حکومت و اداره جامعه و تنظیم روابط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی است. مسلم اسلام به عنوان یک دین کامل در این بخش از زندگی هم برنامه جدی دارد و مردم را به یک نظام حکومتی درست راهنمایی می‌کند

ب- ضرورت اجرای احکام اسلامی - یکی از اهداف ارسال پیامبران آن بوده که مردم جامعه‌ای بر پایه عدل بنا کنند و روابط مردمی و زندگی اجتماعی خود را بر اساس قوانین عادلانه بنا نهند "لقد ارسلنا رسلنا بالبینات وانزلنا معهم الكتاب والمیزان ليقوم الناس بالقسط همانا ما رسولان خود را با دلایل آشکار فرستادیم و با آن‌ها کتاب و میزان فرو فرستادیم تا مردم به قسط و عدالت برخیزند" (۳) جامعه‌ای که رهبران الهی و نبی اکرم در پی ایجاد آن بود جامعه بدون تبعیض و بدون وجود اختلافات طبقاتی، بدون ظلم و ستم، جامعه‌ای که مردمان آن به راحتی می‌توانند در مقابل ستمگران و بدون لکنت زبان حقوق خود را بستانند.

تحقق این هدف بزرگ بدون وجود یک نظام حکومتی سالم میسر نیست. قرآن کریم برای رسیدن به جامعه عادلانه احکامی مانند خمس و زکات، حفظ استقلال جامعه و نفی سلطه بیگانگان، امر به معروف و نهی از منکر، مبارزه با ظلم و جهاد دارد. روشن است که اجرای این قوانین بدون تشکیل حکومت

اسلامی امکان‌پذیر نیست

ج- پذیرش ولایت الهی و نپذیرفتن حاکمیت طاغوت - ولی و سرپرست حقیقی انسان‌ها خداست و به همین جهت، فرمانبرداری و اطاعت از دستورهای او و کسانی که خودش معین کرده ضروری و واجب است. اجرای هر قانون و پیروی از هر کس هنگامی صحیح است که به‌گونه‌ای به قانون الهی و فرمان او برگردد. بر اساس فقه اسلامی کسانی که به مردم فرمان می‌دهند و قانون‌گذاری می‌کنند، درحالی‌که خداوند آن‌ها را تعیین نکرده و فرمان و قانونشان نشأت گرفته از قرآن یعنی برخاسته از فرمان الهی نیست طاغوت نامیده می‌شوند مراجعه به طاغوت و انجام دستورهای وی بر مسلمانان حرام است. "الم تر الی الذین یزعمون انهم امنوا ... یریدون ان یتحاکموا الی الطاغوت وقد امروا ان یکفروا به ..."(۴)

امام راحل در یکی از کتب خود می‌فرماید: "به این دلیل که هر نظام سیاسی غیر اسلامی نظامی شرک‌آمیز است، چون حاکمش طاغوت است ما موظفیم آثار شرک را از جامعه مسلمانان و از حیات آنان دور کنیم و از بین ببریم". (۵)

د- حفظ استقلال جامعه اسلامی در برابر کفار - قرآن کریم بر اساس آیه "ولن یجعل الله للکافرین علی المومنین سبیلا" سوره نساء آیه ۱۴۱ از مسلمانان می‌خواهد که سلطه بیگانگان را نپذیرند وزیر بار آن‌ها نروند. این حکم به "قاعده نفی سبیل" مشهور است.

مستکبران و ستمگران جهان همواره در پی آنند که بر جوامع دیگر مسلط شوند و از منابع موادی آنان بهره ببرند تشکیل حکومت اسلامی با آن رهبری که خداوند معین کرده هم مانع سلطه بیگانگان می‌شود و هم می‌تواند روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی را با سایر کشورها به‌گونه‌ای تنظیم کند که جامعه اسلامی استقلال خود را در جهات مختلف حفظ نماید و بیگانگان راهی برای تسلط بر مسلمانان نداشته باشند.

شیخ کلینی در بیانی از امام باقر علیه‌السلام در باره اهمیت امر حکومت و ولایت حدیثی به این مضموم بیان می‌کند "عن ابی جعفر علیه‌السلام قال: بنی الاسلام علی خمسہ اشیاء: علی الصلوه و الزکوه و الحج و الصوم و ولایه. قال زراره فقلت: ای شی من ذلک افضل فقال: الولایه افضل، لانها مفتاحهن والوالی هو الدلیل علیهن امام باقر علیه‌السلام فرمودند بنای اسلام بر پنج چیز است نماز، زکاه، حج، روزه و ولایت. زراره می‌پرسد کدام‌یک از این‌ها برتر است فرمود ولایت برتر است زیرا ولایت کلید آن‌ها است شخص والی دلیل و راهنمای آن‌هاست. (۶)

راهکارها و راهبردهای ارتقای معنویت و اخلاق در تحقق نظام پیشرفته اسلامی/شاهمراذیان

راهکارها و ارتقای معنویت و اخلاق در نظام حکومت اسلامی

هم‌اکنون که مشخص شد ضرورت تشکیل حکومت اسلامی در جامعه کدام است در این قسمت به بیان نمونه‌هایی از راهکارها برای تقویت اخلاق و معنویت در نظام حکومت اسلامی می‌پردازیم. این راهکارها با توجه به اهمیت موضوع و با توجه به فرصت اندکی که پیش رو داریم انتخاب شده است.

حقوق

هر استعدادی که در انسان وجود دارد حقی را برای او ایجاد می‌نماید و برای تحقق آن برنامه و قوانین لازم می‌آید به‌عنوان مثال انسان‌ها تنها موجوداتی هستند که استعداد فراگیری علوم مختلف را دارا می‌باشند در همین راستا برای آن‌ها حق علم‌آموزی مطرح می‌شود و در تحقق یافتن این حق، داشتن برنامه از طرف دولت‌مردان ضروری به نظر می‌رسد در زندگی اجتماعی نیز وجود قوانینی که حقوق افراد جامعه را تأمین کند لازم و ضروری است حکومت اسلامی بر پایه تعالیم دینی اسلام موظف است در این رابطه برنامه داشته و کاری کند از ظلم و ستم و اجحاف حقوق مردم جلوگیری نماید.

در این باره می‌توانیم نمونه‌هایی ذکر کنیم.

بر اساس آیات قران کریم "هو الذی بعث فی الامیین رسولا منهم یتلوا علیهم آیاته ویزکیهم وبعلمهم الكتاب والحکمه وان کانوا من قبل لفی ضلال مبین" (۷) تربیت و اصلاح مردم و آموزش ایشان از اهداف و وظایف اصلی پیامبران الهی بوده است، نقش تربیت صحیح بر همگان مشخص می‌باشد و می‌دانیم که بدون تربیت درست نمی‌توان به کمالات انسانی راه یافت، بر حکومت اسلامی است که تا با توجه به تعالیم اسلامی خطوط اصلی و نقشه صحیح و کامل برنامه تربیتی علمی را ترسیم نماید و از طریق مراکز آموزشی و نهادهای گوناگون موجود در جامعه در این باره ایفای نقش نماید.

برنامه اقتصادی برای رشد زندگی مردم از دیگر حقوقی است که متوجه نظام حکومتی می‌شود، دین اسلام رسالت خود را تنها در زمینه مسائل اخلاقی و عبادی نمی‌داند، بهبودی معیشت اقتصادی، بالا بردن توانمندی مالی جامعه، خود، درخور فهم و توجه است. اقتصاد در جامعه به‌منزله جریان خون در رگ‌های بدن انسان است که حیات وی را تضمین می‌کند در مقابل فقر اقتصادی، نیازمندی‌ها، جامعه را به ضعف و سستی می‌کشاند و عوارض ناگواری را بجا می‌گذارد. بر دولت‌مردان است با اندیشه درست راه بهبود کیفیت زندگی اقتصادی مردم را هموار نموده بالا ببرند.

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

یکی دیگر از وظایف نظام حکومتی در جامعه اسلامی نسبت به مردم توجه به سلامتی روح و روان و تندرستی جسمانی ایشان است که به‌عنوان حقوق مسلم افراد جامعه شناخته می‌شود. بر دولتمردان است جهت پیش‌گیری از عوامل بیماری‌های مختلف و درمان آن‌ها ریشه‌یابی کنند و در این رابطه وجود مراکز آموزشی پزشکی را توسعه داده و بیمارستان‌ها و درمانگاه‌ها را گسترش دهند

همچنین توانمندی نظامی نیز از جمله مسائل مهم و ضروری در جامعه اسلامی است که باید مورد توجه نظام حکومتی قرار گیرد، اگر بخواهیم اخلاق و معنویت را در نظام حکومتی داشته و پیشرفت دهیم در حد وسیع توجه به توانایی و قدرت دفاعی لازم است، دشمنان مرزوبوم جامعه را نمی‌توان با توصیه و سفارش از حمله و تجاوز به ارزش‌های ملی و سرزمین خود بازداریم، هر ملتی به هر اندازه که از نظر نیروی انسانی و تجهیزات نظامی نیرومند و قوی باشد بهتر می‌تواند حیات خود را حفظ نمود ارزش‌های خود پاسداری کند.

قوی و نیرومند بودن و ایجاد آمادگی در جامعه مورد تأکید قرآن کریم هم می‌باشد "واعدوا لهم ما استعظمت من قوه ومن رباط الخیل تا حد امکان نیرومند و آماده باشید تا دشمنان نتوانند به شما ظلم و تجاوز نمایند

اخلاق

تحقق اخلاق انسانی و تعالی و رشد فضایل از جمله اهداف رسولان الهی و بخصوص نبی اکرم اسلام بوده است. عبارت معروف "انی بعثت لاتمم مکارم الاخلاق" از بیانات آن بزرگوار بوده است که بارها در مناسبت‌های مختلف شنیده‌ایم. در تعریف اخلاق می‌توانیم به این تعریف از علی عطایی اشاره کنیم: " اخلاق عبارت است از بایدها و نبایدهایی که انسان در زندگی اجتماعی لازم است مراعات کند. بایدهایی که رعایت آن‌ها موجب ارتباط خوب اجتماعی، سعادت و سربلندی شخصی و پایبندی به هنجارهای اجتماعی می‌شود نبایدهایی که انجام آن‌ها باعث به‌هم‌ریختگی فردی و اجتماعی شده و ناهنجاری و قانون‌شکنی اجتماعی را به دنبال خواهد داشت." (۸)

در روابط اجتماعی رعایت اصول اخلاقی انسان را بر آن می‌دارد که همواره جهت رسیدن به اهداف جمعی و سعادت عمومی بیاندیشد، از خودخواهی دور شده به هم نوعان خود فکر کند و از این طریق نظم و مقررات اجتماعی و اخلاق فردی و اجتماعی توسعه‌یافته و همگان به اصول اجتماعی پایبند باشند؛ بنابراین کارگزاران در نظام اسلامی بایستی از اخلاق حسنه برخوردار باشند. خوش‌رویی پیشه کنند. بدانند مردم عیال و خانواده خدا هستند و دیدگاه پیامبر اکرم را در نظر داشته باشند که محبوب‌ترین افراد نزد

راهکارها و راهبردهای ارتقای معنویت و اخلاق در تحقق نظام پیشرفته اسلامی/شاهمراذیان

خدا کسی است که به عیال و خانواده خدا سود رسانده و به خانواده‌ای شادی برسانند. "الخلق عیال الله فاحب الخلق الی الله من نفع عیال الله وادخل علی اهل بیت سرورا" (۹)

عدالت

مقصود از عدل "اعتدال و میانه‌روی، قرار دادن هر چیز در جای مناسب خود" است. امام علی علیه‌السلام در بیانی عدل را چنین معنای می‌کنند. "العدل یضع الامور مواضعها عدالت هر چیز را در جای خود می‌نشانند". (۱۰) عدل همان حق است که در قرآن کریم خلقت آسمان‌ها و زمین را به حق دانسته و می‌فرماید. "ما خلقناهما الا بالحق آن‌ها را جز به حق خلق نکردیم". (۱۱)

عدالت در قرآن کریم و روایات اسلامی

صفت عدل از صفات خداوند و در مبانی اعتقادی اسلامی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است تا جایی که از دیدگاه شیعیان عدل الهی از اصول دین و مذهب به شمار می‌آید. به نمونه‌های از آیات در این باره اشاره می‌کنیم. در سوره نحل آیه ۹ می‌خوانیم: "ان الله یامر بالعدل والاحسان خداوند به عدل و نیکویی فرمان می‌دهد" در سوره نساء از مردم هم خواسته می‌شود به عدل و راستی حکم کنند. "و اذا حکمتم بین الناس ان تحکموا بالعدل و چون در میان مردم حکم می‌کنید به عدل و راستی حکم نمایید" (سوره نساء-آیه ۵۷). در سوره لقمان آیه ۱۷ پس از نصیحت لقمان حکیم به فرزندش درباره اقامه نماز و برپایی امر به معروف و نهی از منکر و... درباره عدالت و رزق می‌فرماید: "واقصد فی مشیک در روش خود معتدل و میانه رو باش".

پیامبر اکرم درباره اهمیت عدالت می‌فرماید: "عدالت کردن در یک ساعت بهتر است از عبادت هفتادسال که جمیع روزهای آن را روزه بدارد و همه شب‌های آن را به عبادت اطاعت احیا نماید". (۱۲) هم‌چنین درباره اتصاف حاکم و زمامداران به صفت عدالت می‌فرماید:

"مقرب‌ترین مردم در روز قیامت نزد خداوند پادشاه عادل است و دورترین ایشان از رحمت خداوند پادشاه ظالم" (۱۳). امام صادق علیه‌السلام درباره عدالت حاکمان می‌فرماید: "عدالت در کام پادشاهی که شیرینی آن را یافته باشد از شهد و شکر شیرین‌تر و در مشامش از مشک اذفر و عنبر خوش‌بوتر است". (۱۴)

امام علی علیه‌السلام در وصیت خود به فرزند بزرگوارش امام حسن مجتبی علیه‌السلام می‌فرماید: "پسر جانم خودت را بین دیگران و خود ترازو و معیار قرار بده، آنچه بر خویش می‌پسندی بر دیگری

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

بپسند و هر آنچه برای خویش نمی‌خواهی برای دیگران هم نخواه، هم چنانکه بر خودت ستم روا نمی‌داری به دیگری نیز نیکی کن زشت را از خود مپسند همان‌طوری که آن زشت را از دیگری به خویش نپسندی، از مردم خشنود باش به همان چیزی که از آنان نسبت به خودت خشنود می‌شوی". (۱۵)

حضرت فاطمه زهرا سلام‌الله علیها آنجا که به‌ضرورت ایمان به خدا اشاره می‌کند درباره عدالت ورزی هم بیاناتی دارد، می‌فرماید:

"فرض الله الايمان تطهيرا من الشرك والعدل تسكينا للقلوب للطاعة نظاما للمله والامامه لما من الفرقه والعدل في احكام ايناسا للرعيه خداوند سبحان ایمان و اعتقاد به توحید را برای پاکیزه نگه‌داشتن از آلودگی شرک واجب کرد و عدالت را به‌منظور تأمین اطمینان و آرامش دل‌ها لازم نمود اگر در جامعه‌ای عدالت نباشد افراد احساس امنیت و آسایش نخواهند داشت زیرا تنها عامل انسجام امت همان حفظ امانت و رعایت عدل در حقوق مردم است" (۱۶)

ملا احمد نراقی در کتاب معراج السعاده مهم‌ترین حبه‌ترین نوع عدالت را عدالت حاکمان و پادشاهان جامعه یاد می‌کند؛ زیرا او بر این باور است که عدالت اینان با عدالت فردی و اجتماعی رابطه سببی و مسببی دارد و این عدالت منشاء و علت سایر عدالت‌هاست. اگر عدالت حاکمان تحقق یابد از باب "الناس فی دین ملوکهم" عدالت در میان مردم و جامعه تحقق و گسترش خواهد یافت، به همین سبب این عدالت (عدالت زمامداران و حکومت) اشرف بافضل عدالت‌ها به شمار می‌آید." (۱۷)

یکی از اموری که رابطه مستقیمی با عدالت دارد مسئله حکم و قضا است اگر در یک جامعه رسیدگی به شکایات به‌صورت کامل انجام گیرد عدالت بر آن جامعه حکم‌فرما می‌گردد و مردم از لحاظ جان و مال آبرو امنیت پیدا می‌کنند. اگر در جامعه‌ای قضا و رسیدگی بر دعاوی مردم مورد توجه قرار نگیرد عدالت از آن رخت برمی‌بندد و هرج‌ومرج جامعه را فرامی‌گیرد.

فواید و آثار عدالت (۱۸)

با توضیحات مربوط به اهمیت عدالت و تأکید تعالیم دینی اسلام به عدالت ورزی حاکمان دینی در این قسمت با فواید رعایت عدالت آشنا می‌شویم لازم به ذکر است که برای اینکه از طولانی شدن بحث جلوگیری شود به چند مورد در این باره بسنده می‌کنم.

- ۱- عدالت‌ورزی مایه تحصیل دوستی نزدیک و دور، باعث رسوخ محبت پادشاه و حاکم و فرمان‌فرما در دل سپاهی و رعیت می‌شود. ۲- نام نیک حاکم در اطراف و اکناف عالم مشهور می‌شود. ۳- باعث

راهکارها و راهبردهای ارتقای معنویت و اخلاق در تحقق نظام پیشرفته اسلامی/شاهمراذیان

دوام و خلود سلطنت و حکومت می‌گردد. ۴- سبب خوشی احوال روزگار و باعث آبادی هر کشور و دیار است. ۵- الگویی برای سایر حکومت‌های سایر اقالیم که ایشان نیز طریقه دادگستری و رعیت‌پروری را داشته‌باشند.

آثار عدالت و لوازم آن (۱۹)

برای آنکه زمامداران در حکومت اسلامی بتوانند عدالت را در جامعه تحقق بخشند بهتر است به موارد زیر توجه داشته باشند.

الف- در هر حالی به ذات پاک ایزد متعال توکل نمایند و به فضل خداوند و رحمت او مسئلت نمایند
ب- در هر امری از امور در ترویج دین و اجرای احکام آن اهتمام بورزند. ج- علاوه بر اینکه خود از ارتکاب ظلم جلوگیری می‌کنند نه احدی از رعیت و سپاهی و کارکنان و گماشتگان را مجال ارتکاب به ظلم و ستم داده نشود. د- در تفویض امر حکمرانی برای مردم زمامداران را محک زده و انصاف و مروت ایشان را ملاحظه کنند که اگر رعیت را به ظالمی بسپارد در امانتی که خدا به او واگذار کرده خیانت نموده است.

نظم

جهان هستی بر نظم استوار است. اختلاف و آمدوشد شب و روز پیدایش فصول و... همگی دلالت بر وجود انسجامی است که خداوند عالم طبیعت را بر مبنای نظم و قوانین دقیق بنا نموده است و از آن به‌عنوان "سنت" هم نام‌برده شده است. قرآن کریم به‌صراحت بیان می‌کند "ولن تجد لسنه الله تبدیلا ولن تجد لسنه الله تحویلا" در قانونمندی خداوند هیچ گونه تغییر و دگرگونی یافت نمی‌شود " (۲۰)
انسجام و نظم در امور در جهان به‌گونه‌ای است که دانشمندان در علوم مختلف از آن‌ها بهره جسته و تحقیقات خود را بر آن اساس دنبال نموده و به نتیجه لازم می‌رسند، پیش‌بینی‌های لازم درباره وقوع حوادث طبیعی اثربخشی داروها و... از این امور می‌باشد در راستا بااهمیت وجود نظم در جامعه جهانی می‌توان گفت یکی از عوامل مهم در دستیابی جامعه به کمال و سعادت نیز توجه جدی همگان به داشتن نظم درانجام امور است. در نهج‌البلاغه امام علی علیه‌السلام در وصیت به دو فرزندش در این‌باره چنین توصیه می‌کند

"من به شما دو نفر و تمام فرزندان و اهل‌بیتم و تمام کسانی که این وصیت‌نامه به آن‌ها می‌رسد وصیت می‌کنم به تقوای پروردگار و نظم امور و اصلاح درمیان خود. مبدا اختلاف و دشمنی رخنه کند".

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

منظم بودن در کارها گرچه برای هر فردی سودمند و لازم است اما برای کارگزاران یک نظام حکومتی از ضرورت بیشتری برخوردار است، می‌توان گفت بر اساس آن دستورالعمل‌ها تقسیم سمت‌ها تعیین می‌گردد و بدین ترتیب کسی از انجام وظیفه خود نمی‌تواند شانه خالی کند نمی‌تواند از دیگران انتظار داشته باشد که کار او را انجام دهند و پا به حریم شغلی دیگری باز کند.

در جامعه اسلامی هر کارگر یا کارگزاری که مسئولیت کارهای مردم را بر عهده می‌گیرد موظف است نظم در کار را رعایت کند و بی‌موقع وعده ندهد و از موقع مقرر شده هم نگذرد، یک کارمند باید بانظم در آنجا وظایف خود امین در وقت باشد.

نکته‌ای که در بحث نظم توجه به آن لازم است این است که رعایت نظم و تعیین رئیس و مافوق در جامعه سبب امتیاز و برتری افراد نسبت به هم نیست، نظم به‌منظور دستیابی بهتر به هدف و برخورد کمتر با دشواری‌هاست. اگر قانون و نظم ایجاد نمود که افرادی را برای کار معینی انتخاب نمایند و افراد دیگری را با توجه به آگاهی و مهارت‌های خاص به کارهای دیگر بگمارند این به معنای برتری آن‌ها بر دیگران نیست؛ زیرا در اسلام تنها ملاک امتیاز و برتری وارستگی و تقواست. براین اساس باید هرکسی را به کار خاصی گماشت.

امانت‌داری

در جامعه اسلامی مسئولیت‌ها و سمت‌ها به‌عنوان امانت الهی محسوب شده و در اختیار کارگزاران قرارداده شده است به‌عنوان میثاق الهی کارمندان موظف هستند کارهایی که عهده‌دار شدند را به‌خوبی به انجام برسانند در آن خیانت نکنند و رعایت عدل و انصاف را داشته باشند. بر اساس آیه ۲۷ سوره انفال "یا ایها الذین امنوا لا تخونوا الله والرسول و تخونوا اماناتکم و انتم تعلمون همان‌طور که رعایت نکردن وظایف عبادی خیانت به خداوند سبحان است و احترام نگذاشتن به رهبری رسول اکرم خیانت به اوست انجام ندادن وظایف اجتماعی، محترم نشمردن حقوق دیگران، کارایی نداشتن در جایگاه و پست و مقامی که قرار داشته باشند هم نوعی خیانت محسوب می‌شود.

یک کارگزار در نظام اسلامی موظف است بداند حقوق تمام کسانی که در قلمرو حکومت اسلامی زندگی می‌کنند و تحت حمایت دولت به سر می‌برند نزد او امانت است و باید حقوقشان به‌درستی ایفا شود.

درباره امین بودن کارگزاران در نظام اسلامی می‌توانیم به روایتی از امام صادق علیه‌السلام اشاره کنیم.

راهکارها و راهبردهای ارتقای معنویت و اخلاق در تحقق نظام پیشرفته اسلامی/شاهمراذیان

این امام عزیز می‌فرماید: " لا تنظروا الی طول رکوع الرجل وسجوده ... ولكن انظروا الی صدق حدیثه و ادا امانته برای تشخیص ایمان یک فرد تنها به رکوع و سجود طولانی او نگاه نکنید... ولكن به راست‌گویی‌اش در گفتار و به‌درستی عملش در کردار و در ادای امانت او بنگرید که در آن صورت می‌توان به او اعتماد کرد (۲۱). تعبیر قرآن کریم در اهتمام به خطر خیانت در امانت آن است که خائن در حق دیگران به خودش نیز خیانت می‌کند در سوره نساء آیه ۱۰۷ می‌فرماید " ولا تجادل عن الذین یختانون انفسهم ان الله یحب من کان خوانا ائیمما از افرادی که به جان‌های خود خیانت می‌کنند دفاع نکن ". اگر کارگزاری در هر سطحی درباره حقوق امت اسلامی خیانت ورزد در حقیقت به خود خیانت کرده است. از این مطلب یک امر دیگر نیز استفاده می‌شود اگر تمام مسئولین هر کدام در هر سطحی که هستند در هر مقامی که عهده‌دار می‌باشند آن را امانت مردم بدانند، در حراست از امانت از کوشش دریغ نورزدند، هم‌بستگی و اتحاد امت دینی فراهم می‌آید. در مقابل اینکه اگر مردم مسئولین خود را امین نبینند و حسن ظن به آن‌ها نداشته باشند، از آن‌ها حمایت نخواهند کرد و به‌مرور زمان اساس نظام حکومتی از هم‌گسسته شده و دیگر جایی برای حفظ سمت‌ها و مقامات و بقای ایشان در حکومت وجود ندارد. بنابراین قرآن کریم عامل وحدت و انسجام در جامعه را ادای امانت می‌داند که هر فردی در نظام اسلامی که عهده‌دار بخشی از مسئولیت هست موظف است نسبت به محدوده رسالت کارگزاری خویش امینی عادل و سرپرستی مهربان و خدمت‌گزاری دلسوز باشد تا بتوان به گستره اتحاد در جامعه امیدوار شد.

محرومان در جامعه از جمله مصادیق امانتی است که باید حقوقشان به‌خوبی ادا شود. حرمت و کرامت محرومین در این است که به حقوق از دست‌رفته خود برسند، مسئولیت کارگزاران نظام اسلامی در رابطه با تأمین امکانات برای محرومان در دو مرحله تنظیم می‌شود اول - استرداد حقوق از دست‌رفته آن‌ها است و مرحله دوم تأمین نیازمندی‌های آنان از بودجه بیت‌المال که خود این مرحله به‌نوعی گرفتن حق تهیدستان از توانگران است برای تقویت اخلاق و رشد و تعالی جامعه یکی‌اش همین است که کارگزاران نظام اسلامی موظف است علل و عوامل تکاثر و افزون‌طلبی را ریشه‌یابی کنند و نگذارند کسی با تجاوز به حقوق فرد یا جامعه به ثروت انبوه بنا حق برسد

امام علی علیه‌السلام به حاکم خود مالک اشتر سفارش می‌کنند که برای محتاجان و نیازمندان جلسه خاص و فرصت مخصوص قرار بدهد و در حضور همه آنان بدون تشریف‌نظامی در کمال سادگی و خوش‌رویی و دور از تکلف بنشیند و به سخن سخنگوی نیازمندان به‌خوبی گوش فرا دهد. بر اساس آن

اقدامات لازم را معمول دارد. (۲۲)

وظیفه امر به معروف و نهی از منکر (نظارت همگانی)

یکی دیگر از راهکارها برای تقویت معنویت و اخلاق در نظام و حکومت اسلامی، زنده داشتن و عمل کردن به وظیفه امر به معروف و نهی از منکر است، معروف در لغت به معنای شناخته شده و منکر به معنای ناشناخته است. اسلام کارهای خوب را از این جهت که با فطرت الهی انسان آشنا و سازگاری دارد معروف و کارهای بد را نیز از این جهت که با فطرت پاک انسان بیگانه بوده و موجب سقوط و انحطاط اوست منکر می‌شمارد؛ بنابراین هر عملی که موجب رشد و کمال انسان شود و عقل و شرع آن را ارزش بداند معروف و هر کاری که باعث انحراف فرد و یا جامعه از مسیر کمال گردد ضد ارزش تلقی شده و منکر خواهد بود. در اهمیت این دو فریضه در معارف دینی اسلام همین بس که بدانیم حفظ دین در همه ابعادش به اجرای آن بستگی دارد جوامع انسانی در پرتو عمل به این دو مهم از پرتگاه سقوط نجات یافته و راه رسیدن به کمال و سعادت برای همگان هموار می‌شود.

از نشانه‌های مؤمنانی که حاکمیت جامعه را به دست می‌گیرند آن است که با برپایی نماز، به امر به معروف و نهی از منکر می‌پردازند "الذین ان مکناهم فی الارض اقاموا الصلوه واتوا الزکاه وامروا بالمعروف ونهوا عن المنکر" (۲۳). حتی تأکید قرآن کریم بر آن است که "ولتکن منکم امه یدعون الخیر ویامرون بالمعروف وینهون عن المنکر واولئک المفلحون و پس باید از میان شما گروهی باشند که به نیکی دعوت کنند و به معروف امر نموده و از منکر نهی کنند و ایشان رستگارانند" (۲۴)

امام علی علیه السلام انجام امر به معروف و نهی از منکر را تضمین کننده برپایی شریعت و نظام دینی می‌داند و می‌فرماید "قوام الشریعه الامر بالمعروف والنهی عن المنکر" (۲۵)

جامعه انسانی با زندگی در کنارهم، با روابط اجتماعی با یکدیگر، مسلماً تأثیر متقابل هم بر یکدیگر خواهند داشت. روابط دوستانه در جامعه انسانی سفارش شده اولیای دینی ما مسلمان است. امام علی علیه السلام به عنوان حاکم اسلامی از یاران و دوستان خود می‌خواهد به نصیحت او بپردازند و آن‌ها را این چنین توصیف می‌کند: "ای یاران، شما در راه حق یاران و در دین برادران و در روز سختی و گیردار جنگ سپرها و اصحاب سرویاران من هستید، به وسیله شماست که روی گرداننده از حق را می‌زنم و اطاعت و روکننده به حق را امید دارم پس مرا به نصیحتی که خالی از عشق و به دور از شک و ریب باشد کمک کنید" (۲۶). در قرآن کریم جامعه مسلمان را از این جهت بهترین امت می‌خواند "وکنتم خیر

راهکارها و راهبردهای ارتقای معنویت و اخلاق در تحقق نظام پیشرفته اسلامی/شاهمراذیان

امه اخرجت للناس تامرون با المعروف وتنهون عن المنکر و شما بهترین امتی هستید که برای مردم مطرح شدید به معروف امر می‌کنید و از منکرات نهی می‌کنید" (۲۷)

آیه الله جوادی آملی از مفسران و فیلسوفان اسلامی معاصر نیز برای آشنایی کارگزاران در حکومت اسلامی برای رشد و تعالی معنوی توصیه‌هایی نمودند که بطور خلاصه بیان می‌کنیم.

یک - لزوم رعایت تعهد و میثاق برای مسئولین در حکومت اسلامی در هر جایگاهی که قرار دارند باید متعهد گردند تا به وظیفه خود عمل نموده و به میثاق خود پای بند باشند

دو- لزوم ادای امانت - و حرمت خیانت هر مسئولی که وظیفه خود را به‌درستی انجام ندهد گویا امین نبوده و در امانت خیانت کرده است.

سه - پرهیز از مال حرام و رشوه - هر کارگزاری بداند اگر بخواهد برای تضييع حق دیگران یا احقاق باطل و ابطال حق مالی را از مراجعه‌کننده بگیرد کار حرامی کرده است.

چهار- قوام به قسط و عدل - مسئولین در نظام اسلامی بایستی عادل بوده تا از گزند هرگونه تبعیض و اهمال و ندانم‌کاری‌ها مصون باشند

پنج- پرهیز از تشویق و پاداش‌های ناروا- گرچه ترغیب و تشویق خدمتگزاران راستین لازم و تکریم ایشان ضروری است اما توقع نابجا برای تقدیر از آنان که کاری آنجا نمی‌دهند مایه عذاب و ناراحتی خواهد بود

شش- خطر جاه دوستی و مال خواهی - مسلماً اگر مسئولی در نظام حکومتی برای کسب مال و جاه تلاش کند و وظیفه خود را به‌خوبی انجام ندهد از آسیب آن هم در امان نخواهد بود.

در پایان به گزیده‌هایی از بیانات امام علی علیه‌السلام در نامه ۵۳ از نهج‌البلاغه خطاب به فرماندار خود جناب مالک اشتر توجه کنیم که خود نمونه‌ای آشکار از انجام وظیفه امر به معروف و نهی از منکر. قابل توجه زمامداران و حکمرانان برای ارتقای اخلاق در حکومت اسلامی.

"ای مالک دلت را برای رعیت، کانون مهر و محبت ساز و با آنان به مدارا باش، زنهار نکنند که بر آنان درنده‌ی خونخوار باشی ...؛ که مردم دودسته‌اند یا برادر دینی تو هستند و یا نظیر تو در خلقت‌اند که از آن‌ها هم لغزش سر می‌زند و به‌عمد و سهو زشتی‌ها بر دستشان جاری می‌گردد، پس تو باید آنان را از عفو و اغماض خویش برخوردار سازی بدان سان که دوست می‌داری از عفو و اغماض خداوند برخوردار گردی. ای مالک هر وقت سلطنت و حکومت، بزرگی و کبر و خودپسندی در تو ایجاد کرد خیال و خاطر

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

به بزرگی ملک خدا که مافوق ملک تو است و بر توانایی او از تو بر آن چیزی که تو به خودی خود قادر بر آن چیزی نیستی بیناندیش، زیرا که این نگرستن و اندیشیدن باد کبر تو را فرومی‌کشد و سرکشی را از تو می‌گیرد و عقل و خردی که از تو دورگشته است به سویت باز می‌گردد. ای مالک با خدا به انصاف رفتار کن و انصاف را از جانب خودت درباره هر یک از رعایا و نزدیکانت که دوست می‌داری به کار بند که اگر چنین نکنی ستم کاری. ای مالک هیچ می‌دانی که محبوب‌ترین کارها در نزد تو میانه‌روی در راه حق است و تعمیم آن در مساوات و عدل، زیرا که آن بیشتر باعث خشنودی رعیت می‌گردد. این رعیت، عامه مردم از امت هستند که ستون دین و باعث اجتماع مسلمین برای پیکار با دشمنان آماده هستند

در تصدیق سخن چین بدگوی شتاب مکن، چرا که سخن چین هر چند خویش را به طرز پندگویی جلوه دهد بازهم خیانت کار است. ای والی مصر هیچ‌گاه بخیل را در جلسه شور خویش راه مده که تو را از فعالیت بازمی‌دارد و از ناداری بترساند و نیز شخص ترسو و آژمند را به خویش راه مگذار که آن تو را به کارها سست کند

نکند که نیکوکار و بدکار به نزد تو یکسان باشند که چرا که این کار نیکوکار را دلسرد و بدکار را بیشتر به زشت کاری برانگیزد، درباره استوار کردن آنچه که کار کشور بدان اصلاح پذیر و پایداری آنچه که مردم پیش از تو بر پا داشته‌اند با دانشمندان و حکمای قوم مذاکره کن. پاره‌ای از وقت خویش را برای رفع حوایج نیازمندان مقرر دار و خود را مهیا ساخته و در مجلس عمومی بنشین و برای آن خداوندی که تو را بیافرید فروتنی پیشه ساز

ای مالک هیچ‌گاه خود خواه مباش و از اتکای به چیزی که تو را به خودخواهی بدارد و از اینکه دوست داشته باشی پر ستایشات کنند سخت بپرهیز چرا که برای نابودی نیکی نیکان برای شیطان این نیکوترین فرصت‌هاست. دیگر آنکه نکند با نیکوکاریت بر رعیت منت نهی و نازفروشی. و کردارت را بر آنان بیش از آنچه هست آرایش دهی یا وعده دهی وفا نکنی چرا که این منت نهادن نیکی را باطل می‌کند و کار را بزرگ‌تر و نامودن نور حقیقت را زایل و خلف عهد کردن در نزد خداوند و خلق موجب دشمنی است.

نتیجه

آنچه در این نوشتار دنبال شد بیان راهکارها و پیشنهادهایی برای ارتقای معنویت و اخلاق در تحقق نظام اسلامی بوده است. در این نوشتار ابتدا حکومت تعریف شد و ضرورت وجود آن برای اجرای احکام اسلامی برای حفظ استقلال جامعه در برابر کیدهای دشمنان برای برقراری توحید و نفی طاغوت بیان شده

راهکارها و راهبردهای ارتقای معنویت و اخلاق در تحقق نظام پیشرفته اسلامی/شاهمراذیان

است. حتی در میان انسان‌های ابتدایی نیز قوانین و مقرراتی به‌عنوان حکومت برای دوام حیات اجتماعی وجود دارد.

برپایی جامعه‌ای بر اساس عدل و تشکیل حکومت الهی از جمله اهداف رسولان بزرگوار بوده است که با همکاری مردم تحقق آن امکان‌پذیر بوده است. در این نوشتار گفته شده که برای حیات و امید به زندگی در میان جوامع بشری رعایت و ادای حقوق مردم لازم است، زمامداران بایستی مردم را عیال و خانواده خدا بدانند و مقام و منسبی که در اختیار آن‌هاست را امانتی تصور کنند که باید به‌خوبی و درستی از آن جهت بهبود کیفیت زندگی مردم استفاده کنند. اگر مسئولی خود را امین مردم بداند در انجام وظایف خود کوتاهی نمی‌کند و وقت‌کشی نمی‌کند و وعده‌های دروغین نمی‌دهد کارها را به امروز و فردا وانمی‌گذارد. و درنهایت در امانت خیانت نمی‌کند چون خیانت‌درامانت مردم خیانت به جان خویش است و قرآن کریم ما را از آن برحذر داشته است.

در ادامه این نوشتار بیان شده که زمامداران از اخلاق شایسته برخوردار باشند و با خوش‌رویی با مردم بخصوص نیازمندان و محرومان برخورد کنند در پی حل مشکل ایشان برآمده بر آن‌ها منتی نگذارند.

برای ارتقای اخلاق و تقوا در میان زمامداران و مسئولان جامعه اسلامی سخن‌ها زیاد است نویسنده در این نوشتار به بیان دو عامل مهم پرداخته عدالت ورزیدن و وجود نظارت عمومی در جامعه است. وظیفه امر به معروف و نهی از منکر در جامعه آن چیزی نیست که فقط از طرف حاکم یا مردم صورت پذیرد در این نوشتار نویسنده با کمک از بیانات امام حکیم امام علی علیه‌السلام اهمیت این موضوع را بیان نموده است.

هم‌چنین در این نوشتار به این موضوع اشارت رفت که جهان هستی بر پایه حق استوار است حق همان عدل است و نظام اسلامی نیز باید بر اساس عدل و حق استوار باشد میان مردم به‌حق رفتار گردد تا بتوان آرامش را در دل‌های مردم استوار ساخت به آینده جامعه امیدوار بود و از حمایت مردمان جامعه برخوردار بود.

نویسنده تلاش نموده است با بهره‌گیری از آیات قرآن کریم و سخنان گوهر بار امام علی علیه‌السلام به اهمیت وجود صفت عدالت و آزادگی در میان زمامداران جامعه اسلامی پردازد. نظارت همگانی در قالب فریضه امر به معروف و نهی از منکر جلوه‌گر است، اگر همگی به این مهم بپردازیم سیستم حکومتی سالمی خواهیم داشت. در طول تاریخ اثبات شده است هرگاه مردم در تصمیم‌گیری‌ها درانجام یافتن کارها در ... حضور فعالانه و صمیمی داشته باشند به‌عنوان پشتیبان و حامی حکومت جامعه محسوب شده و دشمنان

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

از نفوذ و تهاجم به کشور مایوس می‌شوند در این نوشتار نویسنده از بیانات امام علی علیه‌السلام به مالک اشتر حاکم مصر بهره‌ها برده است امام در نامه ۵۳ در نهج‌البلاغه سخنان اصولی جهت پایداری حکومت به مالک ارائه دادند که نویسنده به آن‌ها اشاره کرده است

در پایان این نوشتار بر خود لازم می‌دانم یکبار دیگر از فرصت پیش‌آمده تشکر کنم. امید بتوانیم با تحقق فضایل اخلاقی تقوا و آزادگی در حکومت اسلامی به تداوم حیات اجتماعی جامعه اسلامی امیدوار باشیم و معنویت و اخلاق را در حکومت اسلامی ارتقا بخشیم.

راهکارها و راهبردهای ارتقای معنویت و اخلاق در تحقق نظام پیشرفته اسلامی/شاهمرادیان

منابع

- ۱) قرآن کریم
- ۲) نهج البلاغه - ترجمه محمد دشتی
- ۳) جوادی آملی، اخلاق کار گزاران در حکومت اسلامی، مرکز نشر فرهنگی رجا، چاپ ششم، ۱۳۷۶
- ۴) عطایی علی، حکومت اسلامی، نشر خرم، چاپ اول، ۱۳۷۷
- ۵) کلینی، اصول کافی دوره ۴ جلدی، ترجمه حاج سیدجواد مصطفوی، انتشارات دارالکتب الاسلامیه
- ۶) طباطبایی، ترجمه خلاصه تفسیر المیزان علامه طباطبایی، دوره چهار جلدی، کمال مصطفی شاکر، انتشارات اسلام چاپ ششم، ۱۳۸۷
- ۷) عمید حسن، فرهنگ فارسی عمید - دوجلدی - موسسه انتشارات امیر کبیر - نوبت چاپ سی و دوم سال ۱۳۹۳
- ۸) نراقی ملا احمد - معراج السعاده - ویرایش کاظم عابدینی مطلق - ناشر جمال - نوبت چاپ دوم ۱۳۹۲

یادداشت‌ها:

- ۱- فرهنگ عمید - جلد اول - صفحه ۸۰۳
- ۲- کنز العمال - جلد سوم - صفحه ۱۶ حدیث ۵۲۱۷ - به نقل از کتاب معراج السعاده صفحه ۱۰۵
- ۳- سوره حدید - آیه ۲۵
- ۴- سوره نساء - آیه ۶۰
- ۵- کتاب ولایت فقیه - صفحه ۴۰
- ۶- اصول کافی - جلد سوم - کتاب ایمان و کفر صفحه ۳۰
- ۷- سوره جمعه آیه ۲
- ۸- کتاب حکومت اسلامی - از علی عطایی
- ۹- اصول کافی جلد سوم - صفحه ۲۳۹
- ۱۰- نهج البلاغه - حکمت شماره ۴۳۷
- ۱۱- سوره دخان - آیه ۳۸

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۱، بهار ۱۴۰۰

- ۱۲- بحار الانوار - جلد ۵۷ - صفحه ۳۵۲ - حدیث ۶۱ - به بیان کتاب معراج السعاده - صفحه ۴۶۵
- ۱۳- بحار الانوار - حدیث ۵۹ - صفحه ۳۵۰ - به بیان کتاب معراج السعاده -
- ۱۴- اصول کافی - جلد ۲ - صفحه ۴۷ - حدیث ۱۵
- ۱۵- نهج البلاغه - نامه شماره ۳۱
- ۱۶- من لا یحضر الفقیه - جلد ۳ - حدیث شماره ۴۹۴۰ - به بیان کتاب حکومت اسلامی علی عطایی
- ۱۷- معراج السعاده - صفحه ۲۱
- ۱۸- معراج السعاده - صفحه ۴۶۷
- ۱۹- برگرفته از کتاب معراج السعاده
- ۲۰- سوره احزاب - آیه ۶۲
- ۲۱- بیان حدیث از کتاب حکومت اسلامی علی عطایی
- ۲۲- نهج البلاغه - نامه ۵۳
- ۲۳- سوره حج - آیه ۴۱
- ۲۴- سوره آل عمران - آیه ۱۰۳
- ۲۵- غرر الحکم ودرر الکلم - جلد ۴ - صفحه ۵۱۸ - به بیان کتاب حکومت اسلامی علی عطایی
- ۲۶- نهج البلاغه - خطبه ۱۱۶
- ۲۷- سوره آل عمران - آیه ۱۱۰